

ПЕРШИЙ КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ: УТВЕРДЖЕННЯ КУЛЬТУ ПРОТЯГОМ XVIII СТОЛІТТЯ

Відома з Повісті временних літ (далі – ПВЛ) історія Володимирового хрещення, попри видиму очевидність, не знає багатьох важливих деталей. Її здавна вважали достовірним описом обставин знаменної події в історії Русі й намагалися уточнити всі недомовки. До розряду таких, зокрема, належать питання про давню руську церковну єрархію (імена перших митрополита та єпископів тощо).

Сьогодні, здається, ні в кого із серйозних науковців не викликає сумнівів те, що знаменита літописна оповідь про Володимирове хрещення є книжною конструкцією початку XII ст., що стала частиною першого історичного наративу Русі – ПВЛ, довершеною видубицьким ігуменом Сильвестром у 1116 р.¹ Інакше кажучи, опис хрещення Русі укладено через більш як сто років після самої події за усталеними літературними моделями і в умовах відсутності якихось точних документальних чи наративних джерел. «Володимирова легенда» (саме так доречно позначити цю розповідь) не містить конкретної інформації. На час її фіксації вже явно «не пам'ятали» імен першого митрополита та єпископів. Їх не названо в літописі: в описах хрещення киян та освячення Десятинної церкви згадуються «попи корсунські і попи цесарицині», на ім'я – лише херсонеський єпископ Анастас Корсунянин.

«Пригадувати» особу руського митрополита-піонера вперше почали редактори церковного уставу князя Володимира. Дві його найраніші текстові редакції кінця XIII ст. – Синодальна (новгородського походження) та Волинська (постала у скрипторії волинського князя Володимира Васильковича) – впевнено вказували ім'я київського архиєрея, з яким Володимир Святославич «охрестив усю Русь» і «в згоді з яким» надав Церкві устав. Однак версії обох редакцій різнилися: укладач новгородської називав першим

¹ Аби не обтяжувати викладу, наразі оминаю традиційні історіографічні припущення про різні редакції літопису, які могли передувати ПВЛ у XI ст.

єрархом Леонтія, а волинської – Михайла². Через кілька століть, за різних обставин і контекстів (яких саме – предмет окремої студії), в історичних культурах претендентів на спадщину Русі утвердилися уявлення, що першим руським митрополитом був Михайл, «родом сирий». Так, в укладених протягом першої половини – середини XVI ст. історичних наративах Московії – Никонівському літописі та Степенній книзі – з'явився життєпис першого владики, сфокусований передусім на оповіді про заснування ним єпископії у Новгороді, Ростові та Суздалі³. Натомість у київських текстах 1620–1670-х рр. (Густинський літопис, Український Хронограф, «Хроніка Софоновича», «Синопис» тощо) увагу зосереджено на діяльності «святого митрополита Михайла» в самому лише Києві, зокрема на хрещенні ним синів князя у Хрещатицькому ручаї та будівництві церков⁴.

На відміну від Москви, у Києві перший руський митрополит Михайл вважався святим і водночас важливим «місцем пам'яті» Київської митрополії. Таким він постає в могилянських друках 1630-х рр. Наприклад, у присвяченому Йосифові (Бобриковичу) жалобному панегірику «*Cherubin...*» 1635 р., Сильвестр (Косов) згадує про моці архиєрея в Печерському монастирі, що разом з іншими лаврськими реліквіями засвідчують виняткове значення міста як давньої столиці митрополії, іменованої у цьому творі «*oney Troei Rossiyskieu*». Як сказано в тексті, тут кожен

znaydę Michała pierwszego Metropolitę Kiiowskiego, który za Włodzimierza okrzyściwszy Ruś w niesprochniałym ciele do tych czasów nayduie się w pieczarach Kiiowskich, gdzie naydę Piotra, Alexego, y Ione tegoż miasta Archiereów, gdzie naydę Antoniego, Theodosiusza, Marka Pieczarskich [...] naydę wiele ucierpiałego Iowa Boreckiego prawoslawnego metropolitę wszytkiey Ruśi, a obaczę z nimi błogosławionego Leontia Karpowicza archimandrytę [...]»⁵.

² Пор. публікації цих текстів у виданні: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* / укл. Я. Шапов. Москва 1976. Ярослав Шапов, відомий дослідник редакцій церковного уставу Володимира, вважав, що його первісний вигляд (архетип) постав «з якихось дійсних розпоряджень князя» і не містив імені першого руського єрарха. Як не дивно, найближчою до архетипу цієї пам'ятки дослідник називає Оленінську редакцію (представлену списками кінця XV – XVII ст.), див.: Я. Шапов. *Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв.* Москва 1972, с. 115–135.

³ Див., зокрема, опис у Никонівському літописі: *Полное собрание русских летописей*, т. 9: *Никоновская летопись*. Санкт-Петербург 1862, с. 57–63.

⁴ Саме з Михайлом пов'язували заснування Михайлівського та Межигірського монастирів. Докладніше про це у статті: Я. Затилук. «Перепрочитання історії» хрещення Русі князем Володимиром в історичній культурі ранньомодерної України // *Україна в Центрально-Східній Європі*, вип. 14. Київ 2014, с. 96–97.

⁵ Цит. за екземпляром у складі конволюту XVIII ст.: РГАДА, ф. 381, оп. 1, д. 1767, л. 532 об.

В іншому своєму творі, що мав програмне завдання прославляти Лавру і Київ, – польськомовному виданні Печерського патерика 1635 р. – Косов зауважує, що святість першого руського митрополита «засвідчена нетлінністю його тіла у печері святого Антонія Печерського через його побожне життя і труди з освячення святим хрестом народу руського, навчання віри православної та поставлення єпископів для різних єпархій на Русі»⁶. А в польськомовній «Тератургеми» Афанасія Кальнофойського 1638 р. зазначено точне місце покладення мощей Михаїла – «справа від входу до печер Антонія»⁷.

У наступні десятиліття в самій Лаврі не проводилося жодних спеціальних заходів зі вшанування першого владики⁸. Ба більше, на картах, вміщених у друках Києво-Печерського патерика 1661, 1678 і 1702 р., навіть не значиться місце розташування нетлінного тіла Михаїла. Натомість «справа від входу до печери святого Антонія», де, за мапою із «Тератургеми» мали би бути мощі архиєрея, в цих едиціях другої половини XVII ст. локалізовано мощі «св. Симона, єпископа суздальського». Те саме – на карті в латиномовному виданні Гербінія 1675 р.⁹ Ситуація різко змінюється в другій чверті XVIII ст., коли цілеспрямованими зусиллями лаврських настоятелів у Києві активно утверджується культ першого руського митрополита Михаїла.

Один із результатів остаточно оформленої впродовж другої чверті XVIII ст. лаврської легенди про св. Михаїла – утвердження на тривалий час переконань про «історичну достовірність» особи митрополита-піонера. Його, до речі, досі вважають руським першоєрархом у сучасних Православних Церквах України та Росії. Тим не менше, сумнів щодо ролі владики у християнізації Русі висловив ще Микола Карамзін в «Історії держави російської» 1818 р. На його думку, «лаврська легенда не узгоджується

⁶ Переклад з відповідного фрагмента твору: *Patericon albo Żywoty śś. Ojców Pieczarskich, obszernie słoweńskim językiem przez Świętego Nestora Zakonnika y Latopisca Ruskiego przed tym napisany, objaśniony y krocey podany przez Silwestra Kossowa*. W Kijowie, W drukarni Ś. Lawry Pieczarskiej Roku 1635, с. 169–170.

⁷ У цій книзі наведено текст напису біля мощей: «тут святий Михаїл лежить: це той, якого послав царгородський патріарх Сергій або, як інші думають, Миколай Хрисоверх для хрещення з князем Володимиром Русі, яку і справді хрестив» (*Teratourge-ma lubo Cuda ktore były tak w samym świętoudotwornym monastyru Pieczarskim Kiiowskim, iako y obudwu świętych Pieczarach... teraz zebrane y światu podane przez W. Oyca Athanassiusza Kalnofoyskiego*. Z drukarni Kijowo-Pieczarskiej Roku 1638, с. 15).

⁸ Винятком можна вважати друк Канону печерським преподобним Мелетія Сиріга у виданнях Акафістів від 1663 р., де серед київських єрархів згаданий і Михаїл. Проте там він фігурує без вказівки на першість (ситуація зміниться в едиціях з другої чверті XVIII ст.).

⁹ Див. публікацію карт 1661 і 1675 р. із зображенням Антонієвих печер у: Т. Люта. *Imago Urbis: Київ на стародавніх мапах*. Харків – Київ 2017, с. 88.

з достовірною історією», адже давні літописи не знають імені першоєрарха¹⁰. Однак у публікації Євсевія (Ільїнського) 1835 р., вихованця Київської духовної академії, що згодом став архимандритом і ректором Київської семінарії, цей сумнів розвіяно вказівкою на «наявні у Лаврі достовірні мощі» та власними спекуляціями довкола різних інших дискусійних місць ПВЛ¹¹. Ця розвідка з'явилася з відома і за підтримки київського митрополита Євгенія (1823–1837), який спонсорував збірник із дослідженнями студентів КДА, і на подальші кілька десятиріч забезпечила наукові підстави для лаврської легенди. Лише в останні десятиліття XIX ст. у публікаціях Євгена Голубинського, Івана Малишевського, Олександра Павлова та Павла Лебединцева актуалізовано ідею Карамзіна. На переконання цих дослідників, сформований у Лаврі культ Михаїла став наслідком або давнього непорозуміння (книжники XV ст. помилково назвали першого митрополита ім'ям єпископа, котрого в IX ст. Фотій відряджав місіонером на Русь), або плутанини (за Лебединцевим, цей культ стосувався іншого архиєрея середини XII ст.)¹². Надалі історики цікавилися, хто ж таки був першим митрополитом Русі. Таким наразі вважається Феофілакт із Севастії¹³.

Інше питання – формування та розвиток культу Михаїла – не було предметом спеціальних студій. Вказані вже праці концентрувалися передовсім на з'ясуванні того, чи справді митрополит з цим іменем є піонером. Тільки у статті І. Малишевського, де у хронологічній послідовності перелічено тексти XIII–XVIII ст. зі згадками Михаїла як першоєрарха, побіжно зауважено, коли його таким визнано, а також як розвивалося його шанування в Києві. Деталі й обставини появи культу науковець обіцяв розкрити

¹⁰ Н. Карамзин. *История государства Российского*, т. 1, 2-ге вид., Санкт-Петербург 1818, с. 188–189 (прим. 474).

¹¹ Евсевий. Кто был первый митрополит киевский // *Собрание сочинений студентов Киевской Духовной Академии*, т. 1. Киев 1839. Див. також перевидання: Те саме // *Маяк*, т. 7, кн. 13–14. Санкт-Петербург 1843, с. 1–26.

¹² П. Лебединцев. К вопросу о киевском митрополите XII в. Михаиле // *ЧИОНЛ* 10 (1896) 3–14 (отделение II); А. Павлов. Догадка о происхождении древнерусского предания, которое называет первого русского митрополита Михаилом Сириным // Там само 11 (1896) 22–26 (отделение II); П. Лебединцев. Примечания к «Догадке» А. С. Павлова // Там само 11 (1896) 27–33 (отделение II); Е. Голубинский. *История русской церкви*, т. 1, кн. 1. Первая половина тома. Москва 1901, с. 276–285; И. Малишевский. Кто был первый митрополит киевский? // *Труды Киевской духовной академии* 10 (1883) 123–171.

¹³ Інформацію про нього подано в укладеному Анджеєм Поппе каталозі київських митрополитів, що виходив як додаток до монографій: Я. Щапов. *Государство и церковь Древней Руси XI–XIII вв.* Москва 1989, с. 191–206; Г. Подскальски. *Христианство и бозословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.)*, 2-ге вид. / пер. А. Назаренко. Санкт-Петербург 1996, с. 446–471.

в наступній розвідці, проте вона так і не була надрукована¹⁴. Крім того, нещодавно, у 2018 р., побачила світ робота Віталія Ткачука про роль шанування знакових давньоруських святих у творенні політичної й історичної ідентичностей Київської митрополії та Російської імперії. Дослідник серед іншого звернувся до факторів розвитку культу Михайла, зокрема його використання Печерською лаврою для утвердження своєї незалежності від київського владики (право ставропігії), доведення правоти в поземельних спорах із підданими Софійської катебри та підкреслення власної ексклюзивності в усій імперії¹⁵.

У цій статті увагу зосереджено на основних «фактах» історії Михайлівського лаврського культу у XVIII ст., а також його найважливіших завданнях.

* * *

1 жовтня 1730 р., «при нарочитом собрании всего духовенства», урочисто перенесено моці «спасителя Христова Михайла» з Близьких печер преп. Антонія до Успенського собору Києво-Печерської лаври. Щойно відновлений після спустошливої пожежі у квітні 1718 р. головний храм монастиря урочисто посвятили. Приписані Михайлові нетлінні останки поклали «на определенном преукрашенно уготованном месте: идеже преподобныя Іулиании прежде сего опочиваху». Саме так архимандрит Роман (Копа) рапортував про виконання указу імператриці Анни Іванівни урядовцю з її найближчого оточення, графові Гаврилу Головкіну. На знак вдячності за сприяння у появі цього розпорядження граф отримав від Лаври календарі та хрест із мощами різних святих, а також запевнення, що в обителі «за посередництвом святителя Михайла й інших» постійно моляться за «здравіє» імператриці та багатоліття її царювання. Головкін 21 січня 1731 р. відповів про надходження рапорту та про піднесення ним монархині часток надісланих із монастиря святих. Разом з копіями цих листів в окремо провадженій монастирською канцелярією справі¹⁶ збереглися донесення, що лаврський

¹⁴ И. Малышевский. Кто был первый митрополит киевский, с. 123–171. Показова обставина: автори наукових публікацій 1890-х рр. про легендарного першого київського митрополита взагалі не звертаються до цієї роботи Малишевського.

¹⁵ В. Ткачук. Культы древнерусских святых в Киевской митрополии XVII – первой половины XVIII в. как инструмент исторической и политической легитимации // *Нарративы руси конца XV – середины XVIII в.: в поисках своей истории* / відп. ред. А. Доронин. Москва 2018, с. 394–402. Справді, наявність у соборі Лаври мощей першого митрополита додавало їй «іміджу», однак не могла бути безпосереднім аргументом у суперечках обителі з митрополичою катедрою за маєтності та ставропігію.

¹⁶ Листи цитовано за їхніми копіями, що ввійшли до цієї справи. На першому її аркуші (із заголовком) у XVIII ст. зроблено помітку рукою: «к делам пещерным». Сама справа зберігається у: ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 (загальночернечі), спр. 26.

повірений у столиці Ісає не одержав з обителі «обшитий чорною шкірою» ящик із фруктами та листами для різних осіб. А там з-поміж іншого мало бути й «писання благодарственное» за імператорський указ про перенесення «чесних мощей» митрополита Михаїла. Можна тільки здогадуватися про розміри презентів та про вельмож, яким вони призначалися як додаток до листів. А головне – про час і зусилля, докладені лаврським начальством для отримання бажаного імператорського документа¹⁷.

Указ Анни Іоанівни від 27 липня 1730 р. був усього-на-всього санкцією на перенесення мощей митрополита з Антонієвих печер до собору обителі. Однак надалі в трактуванні Києво-Печерської лаври цей акт став аргументом на користь легітимності вшанування святості самого першоєрарха й одночасно підтвердженням належності йому тих нетлінних останків, котрі ще з 1630-х рр. видавалися за Михаїлові. Важливо, що це розпорядження з'явилося без участі (і фактично – в обхід) Святішого Синоду, якому довелося б спеціально пояснювати вмотивованість визнання святості митрополита, походження та історію його мощей тощо. На певний час це давало змогу Лаврі не погоджувати із Синодом спеціальне внесення до лаврських Міней та місяцесловів церковних поминань першого архиєрея, що було суттєвим для утвердження і популяризації його культу.

У будь-якому разі, це перенесення останків у 1730 р. посприяло активізації їхнього лаврського шанування. Наступні й цілком очікувані кроки монастиря – поширення інформації про «свого» святого за допомогою друкарського верстата. Ім'я Михаїла вже вносять до печерських місяцесловів, а в Мінеях друкують тексти відповідних церковних служб. Усе це робилося поступово, протягом наступних двох десятиліть. Якщо проаналізувати лаврські видання за цей період, то можна зафіксувати відмінності у формах і способі вшанування пам'яті першоєрарха. Це, своєю чергою, засвідчує зміни в «ідейній програмі» пропагованого чернечим осередком культу.

При встановленні дня пам'яті Михаїла орієнтувалися, вочевидь, на дату перенесення його мощей 1 жовтня 1730 р., адже у друкованих місяцесловах, що зазвичай додавалися до Акафістів та Євангелія, ім'я святого поміщено під 30 вересня. Що ж до важливості цього поминання, то впродовж другої чверті XVIII ст. у її визначенні відбулися істотні зміни. Так, у місяцеслові, доданому до лаврських Акафістів 1741 р., пам'ять «с(вя)таго Міхаїла

¹⁷ Віталій Ткачук припустив, що імператорський указ з'явився завдяки можливості Романа (Копи) перемовитися про це з Анною Іванівною. Така нагода могла би трапитися під час його возведення у сан в Ізмайлівському палаці в червні 1730 р. за присутності імператриці: В. Ткачук. Культы древнерусских святых в Киевской митрополии XVII – первой половины XVIII в., с. 397. Значно продуктивнішою, однак, є заувага дослідника про досвід цього архимандрита в лобюванні при дворі інтересів обителі, отриманий ще до лаврського настоятельства.

першого митрополита Київського» позначено як ординарне свято (чорним шрифтом і без додаткових маркерів)¹⁸. А вже в календарях з аналогічних видань 1754 і 1758 р. пригадування цього архиєрея, як і князя Володимира та засновників Печерської обителі, опиняється в розряді празників середньої значущості (серед наступних після найважливіших християнських свят – таких як Різдво, апостолів Петра і Павла тощо)¹⁹. Отже, за два десятиліття Михаїла приєднано до першорядних київських святих: Антонія й Феодосія Печерських та хрестителя Русі князя Володимира Святославича.

Подібна тенденція спостерігається у способі репрезентації церковної пам'яті Михаїла у лаврських Мінеях другої чверті XVIII ст. Спершу це було коротке поминання в едиції 1734 р.: «Иже во стыхъ отца нашего Мѣхаила, перваго митрополита Кіевскаго», яке до того ж подавалося аж після згадки священномученика Григорія з Великої Вірменії та преподобного Григорія на річці Пелшмі²⁰. У наступному друці печерських Міней 1745 р. ім'я митрополита фігурує під тим же числом і з тими самими святими, однак уже із зазначенням необхідних для служби гласів з тропарями і кондаками та з коротким текстовим супроводом. Спочатку вказано на глас 6 із тропаря св. Михаїла, далі вміщено похвалу митрополитові за реалізацію пророцтва апостола Андрія на київських горах:

днесь пророчєствіє во апслѣхъ первозванного исполнися: се бо на сихъ горахъ возсія блгдѣ и вѣра оумножися: и иже невѣріємъ обветшавшіи, бжєственною купѣлю отродишася, и быша людіє обновленія, црское щєненіє, языкъ стѣ, Хрстово стадо, ему же ты первый пастырь явился еси (тут і далі підкреслення наше. – Я. З.), яко первѣє крєщеніємъ послуживый. И нынѣ предстоя Влдцѣ Хрсту Бгу, моли вѣмъ сномъ російскимъ спастися: имаша бо дерзновеніє, яко ієрархъ Бжій и щєнно-служитель²¹.

Пізніше, після вказівки на 2-й глас із кондака Михаїла, першого київського єрарха названо другим Мойсеєм:

Мойсей вторый Россіи явился еси отчѣ, пренєсємый мыслєнный вїноградъ от єгипетскаго ідолослужєнія в землю пророчєствіємъ предувидѣну,

¹⁸ *Акафісты и каноны и прочая душеполезная молнія*. Київ 1741, арк. 321 зв.

¹⁹ *Акафісты и каноны и прочая душеполезная молєнія*. Київ 1754, арк. 321 зв. Поминання «стаго Мѣхаила перваго митрополита Кіевскаго» набрано червоним шрифтом і супроводжено зображенням хреста. Свята ще більшої значущості виділено так само, тільки зображення хреста поміщено в червоне коло. Аналогічний аркуш бачимо й у виданні Акафістів 1758 р.

²⁰ *Анфологїон, сі єсть цвітословіє, или трефологїон, сі єсть словопитаніє*. Київ 1734, арк. 81 зв.

²¹ *Анфологїон, сі єсть цвітословіє, или трефологїон, сі єсть словопитаніє*. Київ 1745, арк. 81.

о ней же подобообразно рещи: будетъ оутвержденіе вѣры на земли, и на версѣхъ горъ Кіевскихъ превознесетъ паче Лівана плодъ питающъ міра всего: от негоже вкусивше, оублажаемъ тя Міхаиле Бжій стлю²².

В ідейному плані прив'язка митрополита Михаїла до апостола Андрія та біблійного Мойсея підкреслювала його роль в історії хрещення Русі й водночас – «достойне» місце серед провідних київських святих. Так не-давно актуалізований Лаврою подвижник опинився на одному рівні з авторитетними отцями, які мали тривалу традицію вшанування.

У наступному виданні лаврських Міней 1750 р. (у книзі за вересень) надруковано «Службу иже во светыхъ отцу нашему Міхаилу, первому митрополіту Кіевскому, и всея Россіи». Його особливістю є не лише повна публікація тексту церковного чинопослідування, а й сам титул єрарха – митрополит київський і «всія Росії». На початку служби в характерних риторичних тонах відзначено вагомість особи митрополита Михаїла як пастиря-наставника у вірі князя Володимира Святославича, а через нього – всієї Русі:

свѣтомъ свыше освѣщаъ великій Владимірь, аки зарю пріємъ тя Бжій стителю, приведе во омраченную ідолослуженіемъ Россійскую землю, да и тамо освѣтятся людіе твоимъ пришествіемъ, и вразумятся истинныя вѣры познаніемъ²³.

Як бачимо, святий опиняється «на рівних» з рівноапостольним хрестителем Русі, тож не випадково, що в лаврських місяцесловах пам'ять Михаїла за важливістю маркується так само, як і Володимира та засновників Лаври.

Протягом двох згаданих десятиліть у монастирі також підготовано і життєпис митрополита. Його найдавніша версія збереглася в рукописі, що належав Геннадію (Комаровському). Це невеликий (з десяти аркушів) зошит, де чітким півуставом записано текст церковної пам'яті Михаїла, а за ним на останніх двох аркушах – «Сказаніє о пришествіи въ Кієвъ иже въ стыхъ отца нашего Михаила, перваго митрополита Россійскаго, и о крещеніи от него Россіянъ. И о пренесеніи чстныхъ его мощей, от пещеры прпѣднаго отца ншего Антонія, въ Великую црковь Оуспенія Прстыя Бцы» (далі – «Сказання»). На звороті першого аркуша манускрипта тушшю із золотом виконано зображення першоєрарха. На останній сторінці, після тексту «Сказання» зроблено нотатку скорописом: «Сія служба стля Хрстова Міхаила митрополита Кіевскаго. Написася трудолюбивымъ

²² *Анфологiон, сі єсть цвѣтословіє, или тrefологiон, сі єсть словопитаніє*. Київ 1745, арк. 81–81 зв.

²³ *Анфологiон, сі єсть цвѣтословіє, или тrefологiон, сі єсть словопитаніє*. Київ 1750, арк. 185 зв.

архимандритомъ Тоболскимъ, преподобнѣйшимъ отцемъ Геннадіємъ Комаровскимъ в Кієвопечерской Лаврѣ жительствующемъ. В року 1745 мь»²⁴. Цю приписку дослідники наводять як свідчення про авторство колишнього тобольського архимандрита щодо служби Михайлу і «Сказання»²⁵. Швидше за все, Комаровський замовив копії цих текстів по своєму поверненню до Лаври із Тобольська (остаточно в 1745 р.²⁶), оскільки згадана служба майже дослівно дублює зміщену в печерській рукописній Мінеї з 1733 р., коли архимандрит Знаменського монастиря (1724–1740 рр.) Геннадій перебував у Тобольську²⁷. Наразі, проте, суттєво важливим є інше: прикінцевий запис у його манускрипті доводить, що на 1745 р. в обителі вже існував текст життєпису Михайла. Можемо припустити, що його створено монастирськими «вченими мужами» після офіційного перенесенням мощей святого до Успенського собору, тобто між 1730 і 1745 рр.

«Сказання» розпочинається із повідомлення про прибуття до Києва з Володимиром із Корсуня першого руського митрополита Михайла «со множествомъ презвитеровъ и клирыковъ [...] року бытія 6496 го, а от Рождества же Хрстова 994 го (sic! – Я. З.)». Пастиря, який був «родомъ Сирынь», прислав патріарх Миколай Хрисоверх «в царство Василя и Константина, благочестивыхъ црей греческихъ». У Києві він одразу охрестив синів князя

²⁴ Див.: ІР НБУВ, ф. 306, № 53 П/18, арк. 1–10.

²⁵ Уперше цю гіпотезу запропонував Микола Петров у своєму описі київських рукописних збірок: Н. Петров. *Описание рукописныхъ собраний, находящихся в городе Кіеве [= Собрание рукописей Кієво-Печерской Лавры, кієвскихъ монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Николаевского, Выдубицкого, женского Флоровского и Десятинной церкви, вип. 2]*. Москва 1896, с. 19–20. Згодом він повторив її у виданні корпусу документів з історії Київської академії: *Акты и документы, относящиеся к истории Кієвской академии, Отделение второе (1721–1795 гг.)*, т. 1, част. 1–2: 1721–1750 гг. Кієв 1904, с. 423. Припущення прийняв Констянтин Харлампович: К. Харлампович. *Малороссийское влияние на Великорусскую церковную жизнь*. Казань 1914, с. 623. Сприймається ідея й нині: С. Кагамлик. *Кієво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.)*. Кіїв 2005, с. 334; В. Ткачук. Культы древнерусскихъ святыхъ в Кієвской митрополии XVII – первой половины XVIII в., с. 398.

²⁶ Коротка біографічна довідка про Геннадія (Комаровського) наведена в: С. Кагамлик. *Кієво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури*, с. 333–334; Його ж. Комаровський, чернець ім'я Геннадій // *Кієво-Могилянська академія в іменахъ XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне вид.* Кіїв 2001, с. 270.

²⁷ Можна припустити, що після повернення з Тобольська до Лаври Комаровський зацікавився актуальним на той час лаврським культом митрополита Михайла (фактично створеним за відсутності архимандрита) і замовив для себе виготовлення копій текстів про цього святого архиєрея та його зображення, що прикрашає зворот титульного аркуша рукопису. До речі, зберігся схожий рукопис Геннадія з творами, що відображають інший лаврський культ – архидиякона Стефана. У цьому кодексі так само вміщено текст служби святому і його зображення. Див.: ІР НБУВ, ф. 306, № 55П/20.

Володимира, всіх киян у Почайні, а потім «скинув» ідолів. За це єрарх і визнаний святим – як пастир, що «толикою же в разореніи кумировъ и кумирницъ болѣзнію гордаго порази діавола» (у скинутому Перуні «стогналь живущій в немъ діаволь»). Святість Михаїла обґрунтовується уподібненням його вчинків з діями Архистратига Михаїла: «якоже бо той низверже с нбси діавола, сице а сѣй [Михаїл] от російскія земли изгна его». І найголовніше – перший митрополит, як воїн Христа, «в єдинь бо годь архієрейства своего всю землю русскую приведе крещенію». Розповідь про пастирство Михаїла підсумовано словами, що він є образом «добродѣтелнаго житія», за що його останки в Лаврі й досі нетлінні: «Року бытія мира 6500 го, от Рждства Хва, 998 го, преставися кь вѣчной жизни; и от тѣхъ времєнь доселѣ недаде Гсдѣ прїдбному своему на земли видѣти истлѣнія». Текст завершується апеляцією до указу імператриці Анни Іоанівни 1730 р. про перенесення мощей святителя та встановлення його щорічного поминання як родоначальника всіх руських пастирів («оуставися праздновати повсєгодно мсця септєврія в 30 день [...] яко да породивый Россію отць и пастырь крещеніємъ [...] [і яко] пастирей начальник»)²⁸.

«Сказання» фактично створювало «історичний паспорт» демонстрованим у Лаврі мощам святителя і, відповідно, було необхідною для пропагування культу оповіддю. Сама історія Михаїла скомпонована за схемою «Володимирової легенди», дзеркально відображаючи окремі з її основних сюжетів, у т. ч. опис баптизації киян і скинення ідолів. Про це нагадували постійні перевидання лаврського «Синопису» (його першодрук з'явився в 1674 р.), звідкіля до «Сказання» запозичено повідомлення про хрещення 12 синів князя (у виданні це окрема глава), а також імена константинопольського патріарха, грецьких кесарів та рік баптизації князя²⁹. З інших джерел, а саме з «Каталогу митрополитів з літописанням коротким» Дмитрія Туптала (укладеного в Лаврі у 1690-х рр. і поширеного в численних копіях упродовж XVIII ст.), взято інформацію про походження першоєрарха («Михаилъ родомъ сиринь») та роки його пастирства («пасъ же нововозрасшую церковь Хрстову лѣтъ чєтири, преставися в лѣто бытія мира 6500 Рождєства Хрстова в лѣто 992»)³⁰. Щоправда, це запозичення не позбавлене помилок: роки від створення світу передано точно, а от рахунок

²⁸ Усі цитати за: ІР НБУВ, ф. 306, № 53 П/18, арк. 8 зв. – 10.

²⁹ Див.: *Синопис или краткое собрание от различных летописцев*. Київ 1674, арк. 64–65.

³⁰ Каталог митрополитів Дмитрія цитовано за лаврським рукописом, що, як вважається, є його автографом: ІР НБУВ, ф. 306, № 352П/169, арк. 178–178 зв. Показово, що в Дмитрія весь опис діянь митрополита Михаїла, не названого навіть святим, обмежується короткою фразою про впровадження ним освіти («взимаше дѣти от родителей, и даяше их оучити кыгамъ»).

від Різдва Христового – хибно. Як результат, управління митрополією Михайлом віднесено на 994–998 рр., замість 988–992 рр.³¹

«Сказання», по суті, доповнювало традиційну легенду «Володимирового хрещення», адже воно представляло ще одного головного героя, рівного за значущістю князеві Володимирі. Але головною метою тексту, схоже, було підсилення активної пропаганди Лаврою в другій чверті XVIII ст. першого єрарха як святого. Твір явно задумувався як житіє, і провідний його мотив – заявити про подвиг митрополита (хрещення і скинення ідолів) та нетлінність його поховання, що стали причиною й доказом святості Михайла. Водночас цей твір має й інші жанрові властивості, виступаючи певною мірою як життєпис. Недарма його заголовок – не «Житіє...», а «Сказання про пришествя і... нетлінність мощей». Цей наратив і справді частково нагадує звичну історичну оповідь з усією повнотою інформації про роки пастирства й діяльності митрополита. Завдяки цьому він міг справляти ще одне потрібне враження – легітимності вшанування «всім пастирям начальника» як батька, який хрещенням «породив Русь». Цей ефект додатково підсилено апеляцією до указу імператриці Анни Іоанівни 1730 р. про перенесення мощей, що «обростає» додатковим тлумаченням, мовляв, завдяки ньому «оуставися праздновати повсєгодно, мєця сєптєврїа в 30 дєнь, бгпоподвижнємъ изволенїємъ» щорічної пам'яті владики. Тим самим Лавра легітимізувала свою несанкціоновану ініціативу включити ім'я святого та службу Михайлу до місяцесловів і Міней. Такі рішення мали би погоджуватися із Синодом, проте монастир і в багатьох інших ситуаціях діяв самостійно, всілякими способами довго уникаючи цензури своїх видань³².

«Сказання» відіграло визначальну роль у підтримці лаврського культу. Його вибито «золотими літерами на мідній деці» біля раки з мощами Михайла в Успенському соборі (при цьому опущено лише надто велику назву). Поки що важко визначити, коли це сталося. Найдавнішим свідченням про саме такий текст на таблиці біля нетлінних останків є довідка монастиря про Михайла для оберпрокурора Синоду графа Олексія Мусіна-Пушкіна в 1795 р., де його процитовано повністю³³, а наступним – публікація у третьому виданні «Короткого історичного опису Києво-Печерської Лаври» 1805 р.³⁴

³¹ В інформаціях монастиря про першого митрополита пізнішого часу цю помилку виправлено. Див., напр., довідку про мощі Михайла, підготовлену 1795 р. для оберпрокурора Синоду О. Мусіна-Пушкіна: ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 заг., спр. 23, арк. 4–6.

³² Детальніше стратегії відстоювання Лаврою своїх інтересів та способи уникнення цензури розглядає: М. Яременко. *Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті*. Львів 2017, с. 58–80.

³³ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 заг., спр. 23, арк. 10–11.

³⁴ Цей твір уперше вийшов друком у 1791 р. за редакцією київського митрополита Самуїла (Миславського, 1783–1796) і виконував роль провідника по реліквіях та минулому

Дослідники, які розглядали різні питання історії, пов'язаної з першим митрополитом, логічно допускали, що наведений у цій едичії напис з'явився біля раки з мощами відразу після її встановлення в 1730 р.³⁵ І все ж є підстави думати, що його первісний варіант був іншим, коротшим. Зміст варіанта дізнаємося з рукопису під назвою «Книга, іменуемая описания внутри великой печерской церкви в библиотеки, которая содержится в видении еклесиарха», яка наразі вважається укладеним у 1720-х рр. начерком схем розписів в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря³⁶. У манускрипті про напис біля раки митрополита Михайла зазначено: «там же внутри великой церкви при дверях святого жертвенника гроб с мощми святого Михаила, митрополита первого киевского, с надписи прислушающий ему, тропарей, кондаком и синаксарием»³⁷. Як переконуємося, у 1730-х рр. поруч із мощами святителя викарбувано текст зовсім іншого плану. «Сказання» не містить жодних вказівок на тропарі й кондаки, а отже, не могло слугувати основою для нього. Цілком можливо, що початковим написом була коротка характеристика святого з церковної служби, звідки неважко безпомилково підібрати потрібний тропар і кондак.

найбільшої православної обителі Російської імперії. У перевиданні 1805 р. з'явився новий розділ: «Список разных надписей: имеющихся Киевопечерския лавры, как внутри соборной большой Успенской церкви, так и вне оной, також на ближней и дальней пещерах, учинен марта 16 дня 1805 года», де під сьомим номером уміщено текст напису біля раки Михайла: *Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры*, 3-тє вид. Київ 1805, с. 183–233. Цей розділ передруковано в 1817 р., а також (з окремими редакційними змінами) в додатках до «Опису Києво-Печерської лаври» митрополита Євгенія 1826 і 1831 рр.: Євгеній (Болховитинов), митр. *Описание Киево-Печерской лавры. С присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер*. Київ 1831, с. 327–329 (додаток № 35). У виданні 1826 р. це додаток на с. 163–164.

³⁵ Це, зокрема, припускали: И. Малышевский. Кто был первый митрополит, с. 155–158; П. Лебединцев. К вопросу о киевском митрополите XII в. Михаиле // *ЧИОНЛ* 10 (1896) 4–5 (отделение II).

³⁶ Див.: ІР НБУВ, ф. І, № 5411. Розпис робили за настоятельства Романа (Копи): у «Книзі» вказано про смерть у 1729 р. його попередника Йоаникія (Сенютовича). На останньому аркуші є нотатка про поновлення розписів у 1770-х рр., через це дослідники певний час помилково приписували рукопис Захарію Голубовському, який керував процесом оздоблення храму в 1772–1777 рр. Атрибуцію рукопису як пам'ятки 1730-х рр. уточнюють: М. Істомин. Описание иконописи Киево-Печерской лавры // *ЧИОНЛ* 12 (1897) 34–90 (отделение 3); Н. Петров. Об упраздненной стенописи великой церкви Киево-Печерской лавры // *Труды КДА* 5 (1900) 40–71. М. Істомін стверджував, що початкова частина книги описує зображення Успенського собору, виконані в часи Симеона Олельковича чи відразу після нього (тобто в кінці XV ст.). Микола Петров аргументовано довів, що це не так.

³⁷ ІР НБУВ, ф. І, № 5411, арк. 29.

Саме «Сказання», натомість, стало підставою для тексту на таблиці біля раки, найімовірніше, у 1770-х рр., під час ремонту і поновлення зображень в Успенському соборі за архимандрита Зосими (Валькевича). В одному із написів усередині «Великої церкви, на стовпі біля лівого крилосу при проповідницькій катедрі» (вперше його опублікував Євгеній (Болховітинов) 1831 р.) розкрито обставини змін у храмі. Згідно з цим джерелом, відбудована в 1722 р. після пожежі церква «иконописным художеством украшена 1730 [...] та же за обветшалостию [...] 1769 году сверху медными листами вся покрыта, и в 1776 году внутри иконописным художеством вновь на стенах и сводах совершеннее вся выписана и украшена тщанием сея С. Лавры Архимандрита Зосимы Валькевича. Напоследок по обновлении церкви 1777 году и келлии Братския в сей Лавре его ж старанием железными листами все покрыты»³⁸. Напевно, після поновлення розписів у соборі, тобто після 1776 р., замінили й напис біля раки Михаїла. При цьому, очевидно, змінили і його форму та зміст. Доречно зауважити, що текст про оновлення фрамуги з мощами Володимира «на мідних деках золотими літерами» і напис, що стосується мощей св. Стефана, завершуються вказівками на 1760–1770-ті рр. Такий самий матеріал використано для фіксування інформації у Близніх та Дальніх печерах³⁹ і біля нетлінних останків першоєрарха, тому логічно припустити синхронність оновлення всіх таблиць.

* * *

Зусилля Лаври з популяризації культу Михаїла увінчалися успіхом. Показовим свідченням цього став інтерес до святого російської імператриці Єлизавети Петрівни. Як відомо, кровна спадкоємиця Петра I перебувала у Києві в серпні – вересні 1744 р. У камер-фур'єрському журналі її подорожі, веденому кимось із сановників двору, занотовано, що монархиня двічі вклонялася мощам першого руського митрополита в соборі Києво-Печерської лаври. Спочатку, в день свого прибуття, після урочистої Літургії в Успенському храмі, «їх імператорська величність зволили прикладатися до мощей святого Митрополита Михаїла і до чудотворної ікони Успіння Пресвятої Богородиці»⁴⁰. А в день від'їзду з Києва, «12 числа [вересня] після

³⁸ Евгений (Болховитинов), митр. *Описание Киево-Печерской лавры*, с. 330 (додаток № 35).

³⁹ Зауважимо, що всі написи, які стосуються кінця 1770-х рр., зроблено на мідних деках золотими літерами, а ранішого періоду – на іншому матеріалі. Це додатково вказує час виготовлення матеріалу для напису біля раки з мощами Михаїла. Див. тексти цих написів у: *Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры*, с. 234–254.

⁴⁰ Переклад за публікацією журналу у: В. Щербина. Україна і російський уряд у середині XVIII ст. // *Записки філологічного відділу ВУАН*, ч. 6. Київ 1925, с. 43. Публічний в'їзд імператриці до міста відбувся 29 серпня.

11 години зволила її імператорська величність зі своїх покоїв прямувати в соборну церкву Успіння Пресвятої Богородиці і, приклавшись до святих ікон та до мощей Св. Митрополита Михаїла, пішла звідти до церкви Живоначальної Трійці, що над святими ворітьми, і там зволила слухати Божественну Літургію»⁴¹. Такою увагою в журналі не відзначено жодну іншу київську святиню (крім нетлінних останків св. Варвари, до яких Єлизавета йшла з Лаври «пішо»). Незвична ревність у вшануванні першоєрарха, безперечно, стала наслідком впливу лаврського чиноначалія на уявлення довірливої й побожної імператриці, яка до того ж мешкала в архимандричних покоях монастиря протягом усього часу свого перебування в Києві.

Через декілька десятиліть Печерська обитель домоглася офіційного схвалення власного пантеону святих, а серед них і першого митрополита Михаїла, котрий на мідеритах лаврських Акафістів ще з 1731 р. зображувався в центрі композиції⁴². У 1760–1780-х рр. Зосима (Валкевич) зумів виклопотати три укази Синоду – від 15 червня 1762 р., 18 травня 1775 р. і 31 жовтня 1784 р., якими дозволялося внесення імен усіх цих святих до місячних Міней, а також друкування в них служб на перенесення мощей Феодосія Печерського (під 14 серпня) та на честь митрополита Михаїла (під 30 вересня). Причому в останньому розпорядженні йшлося також про можливість публікувати ці тексти не тільки у складі Міней, а й окремою книгою для широкого вжитку. І що найважливіше – згадані укази передбачали включення лаврських святих до столичних місяцесловів⁴³. Таким чином, пантеон подвижників Києво-Печерського монастиря разом з першоєрархом набув загальноімперського статусу, чим засвідчив престиж самої обителі.

Прагнення наголосити на власній значущості в минулому та сучасному й було основним стимулом для Лаври популяризувати культ Михаїла. Вже у повній службі святителю з Міней 1750 р. не лише прославлено «перваго [...] во ієрарсѣхъ», якого «земля російская пѣснями вѣнчаєть»

⁴¹ В. Щербина. Україна і російський уряд у середині XVIII ст., с. 50.

⁴² Мідерит «Собор печерських святих» розташовано перед текстом «Правила молебного»: *Акафісти и каноны и прочая душеполезная моления*. Київ 1731, арк. 257 зв. При цьому примірники Акафістів з дереворитами не зображали Михаїла аж до їхнього видання 1754 р. Інший важливий факт, який є предметом окремого дослідження, – заміна митрополита Михаїла як центральної фігури Собору печерських святих князем Володимиром, що вперше простежуємо у гравюрі 1774 р. Див. публікацію та опис мідної дошки, яка стала основою цієї гравюри, у: Д. Фоменко, І. Цинковська, Г. Юхимець. *Мідні гравірувальні дошки українських друкарень XVII–XIX ст. у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. Київ 2014, с. 152–154.

⁴³ Про ці синодальні укази докладніше в: И. Малышевский. Кто был первый митрополит, с. 158–160.

і який опинявся на рівних ролях із князем Володимиром у хрещенні Русі («освѣтятся людїе твоимъ пришествїемъ, и вразумятся истинныя вѣры познанїемъ»)⁴⁴. Текст передусім нагадував про мощі святителя і водночас непрямо натякав на Лавру, яка їх «оберігає». Як читаємо, до першого, а тому найголовнішого єрарха всім належить спеціально звертатися і йому поклонятися: «оусердно стецытеся ко стѣй рацѣ первостля вашего, пастырей первоначалнаго пастыря, людїе же отца своего пѣснми почитите». Самі ж останки з 1730 р. перебували в центральному Успенському соборі монастиря. І не випадково в тексті служби інші руські собори і святих запрошено зійтися «до святої раки». Тим самим всі мали би визнати першість давньої київської обителі з-поміж інших монастирів Російської імперії⁴⁵.

Култ Михаїла давав змогу Лаврі підтримувати свій традиційний імідж «хранительки реліквій» і «первійшої всіх» обителі з особливим ставропігійним статусом⁴⁶. Це було тим паче доречним через потребу регулярно підтверджувати незалежність від київського архиєрея⁴⁷, а насамперед через постійний конфлікт із Софійською катедрою з 1690-х рр. і впродовж першої половини XVIII ст. щодо призначення священників у парафіях печерських

⁴⁴ Варто зазначити, що укладач служби приписав Михаїлові те, що досі в оповідях про хрещення Русі традиційно подавалося як «діяння» князя Володимира: «от тебе стлю Россія омовена водою, чешуи разумныхъ очесь избавися во стѣй купѣли: и познавши единого создателя своего, верою зоветь [...] тебе славному граду Кіеву по крещенїи веселящуся, сквернїи ідола, в нихъ же первѣйшїй Перунъ, влачими рыдаху[...]»: *Анфологїон, сі єсть цвѣтословіє, или трєфологїон, сі єсть словопитанїє*. Київ 1750, арк. 187 зв.

⁴⁵ Див. також міркування щодо намірів Лаври у пропагуванні культу Михаїла: В. Ткачук. Культы древнерусскихъ святыхъ в Киевской митрополии XVII – первой половины XVIII в., с. 400–401.

⁴⁶ Статус ставропігії в монастирі традиційно аргументували посиланням на підробну грамоту князя Андрія Боголюбського 1159 р., яку нібито підтвердив константинопольський патріарх Єремія та століттям до нього – патріарх Максим (у 1480 р.). Текст грамоти Єремії 1592 р. можна вважати першим наданням цього статусу Києво-Печерської обителі: Я. Затилюк. Грамота Андрія Боголюбського Києво-Печерському монастирю // *Ruthenica*, вип. 7. Київ 2008, с. 215–235; Ю. Русакова. «Грамоти» Андрія Боголюбського і Романа Галицького в контексті землеволодіння Києво-Печерського монастиря // *Просемінарій* 5 (2003) 79–115. У 1688 р. московські царі й патріарх підтвердили статус лаврської ставропігії як «архимандрїї в Росїї по степені першїй». Див. текст патріаршої грамоти в: Евгений (Болховитинов), митр. *Описание Киево-Печерской Лавры*, с. 245–256 (додаток № 24).

⁴⁷ Після 1688 р. для Лаври звичною справою стало перепідтвердження ставропігії. Як впливає зі збережених документів монастирського архіву, це робилося за кожної зміни настоятеля чи монарха. Див. перелік підтвердних грамот після 1688 р. в: Евгений (Болховитинов), митр. *Описание Киево-Печерской Лавры*, с. 51–52.

маєтностей, друкування книжок, майнові спори й навіть небажання в монастирі поминати митрополита⁴⁸.

Лаврський культ поступово набував більших масштабів. Текст друкованої в 1750 р. служби позиціонував Михайла головним київським святим, яким «красується градъ Києвъ до днесь, ризою крещенія одѣянь от тебе стлю: и носить аки гривну злату, на выи чстное Σвгліє Хрстово: еже мы лобызаююще, прославляємъ слова Бжїя...»⁴⁹. Пропаговані легенда та культ не просто нагадували всім про першого церковного владика – вони акцентували на його «київському походженні», адже саме з Києва в період хрещення церковна єрархія поширювалася на всю Русь. Завдяки цьому, власне, й реанімувався традиційний образ Києва як «православного Сіону» та «матері руського хрещення». Нагадування виявилось на часі, з огляду на фактичну втрату Києвом статусу «церковної столиці» та пониження сану київського митрополита: Варлаама (Ванатовича) 1722 р. в Петербурзі висвячено на архієпископа. І хоча формально титулатуру поновлено в 1743 р., владіці тоді вже не підпорядковувався прямо жодний єпископ, а «первоначальна митрополія» фактично була підлеглою Синоду єпархії. За таких обставин першоєрарх Михайл міг стати вдалим «місцем пам'яті» про виняткове значення Києва і його катедри.

Можливо, саме через це київські церкви й монастирі у другій чверті – середині XVIII ст. активно використовують зображення митрополита-піонера. Так, для іконостасу закладеного в 1744 р. Андріївського храму столичний живописець Олексій Антропов підготував три образи, на одному з яких представлений перший руський архієрей Михайл⁵⁰. Між 1724–1774 рр. у намісному ряді іконостасу собору Видубицької обителі зліва від Богородиці вміщено ікону з ликом цього святиителя⁵¹. Протягом XVIII ст.

⁴⁸ Ширше про це в: Е. Крыжановский. Киевская духовная консистория в XVIII веке // його ж. *Собрание сочинений*, т. 1. Київ 1890, с. 459–460; Из отношений Печерской Лавры к киевской митрополии в XVIII в. // *Киевская старина: Рубрика «Известия и заметки»* 7 (1894) 100–101; М. Яременко. *Перед викликами уніфікації та дисциплінування*, с. 55.

⁴⁹ *Анфологон, сі єсть цвітословіс, или тrefологон, сі єсть словопитаніс*. Київ 1750, арк. 188 зв.

⁵⁰ Він також підготував зображення «Тасмної вечері» й образ священномученика митр. Макарія. Як записано на малюнках, «писал живописной науки подмастерье Алексей Антропов 1754 апреля 5 дня». Цит. за публікацією в роботі Федора Тітова «Очерк истории Киевской церкви св. Апостола Андрея Первозванного» (1917), наведеною в: І. Нетудихаткін. *Андріївська церква у часи настоятеля Федора Тітова (1896–1918)*. Київ 2016, с. 146–147.

⁵¹ Іконостас у соборі, згідно із записом, встановлено 1724 р. Образ святиителя Михайла згадано в описі 1774–1775 рр.: В. Ульяновский. *Выдубицкий чуда архангела Михаила монастырь: История в лицах, памятниках архитектуры и церковного искусства*.

на другому поверсі катедрального Софійського собору (у північній частині колишньої зовнішньої галереї) розписано каплицю із зображеннями Спаса, просвітителів Кирила і Мефодія та хрестителів Русі. Крім княжих осіб Ольги та Володимира, тут знаходимо також св. Михаїла⁵². Все це виявляє ревність місцевої церковної еліти до пропагування пам'яті про першого митрополита, а разом із ним – і образу «первопрестольного» Києва. На рубежі XVIII–XIX ст. уявлення про особливу церковну та історичну роль міста стане частиною його паломницького дискурсу (принаймні відтоді таке бачення добре відстежується у широкому колі джерел), а ідентифікація Києва як «Єрусалима землі Російської» міцно триматиметься й упродовж XIX ст. (саме так, наприклад, фігурує Київ у рескрипті імператора Олександра II 1856 р.).

Як би там не було, лаврська легенда та сформований на її основі культ доповнювали новим сюжетом традиційну й усталену століттями «Володимирову легенду». Демонстрація мощей «першого митрополита» в центральному соборі давньої київської святині створювала ілюзію достовірності існування ще одного героя, не названого в ПВЛ, але рівного за значущістю князю Володимирові. Проте герой виявився фіктивним. Аргументоване спростування аури лаврського культу потребувало часу і зусиль. Але це стане темою наступного дослідження.

Київ 2009, с. 395–396, 400. Образ або містився в іконостасі ще від 1724 р., або ж з'явився тут замість якогось іншого перед 1774 р.

⁵² Про розписи Софійського собору, виконувані з 1720-х рр., див.: П. Жолтовський. *Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст.* Київ 1988, с. 41–42.